

О.П. Шмид
(м. Рівне)

ПРИЧИНИ МАСОВОЇ КОЛОНІЗАЦІЇ ВОЛИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

Ось уже понад 16 років минуло з того часу, коли на карті Європи з'явилася нова незалежна держава – Україна. Однак поряд з колосальним економічним потенціалом, деклараціями торування виходу на європейський ринок мусимо сьогодні констатувати бідність українського села, низький рівень агрокультури і незадовільну технічну оснащеність селянських господарств. Економічні негаразди в АПК актуалізують поглиблене дослідження та переосмислення аграрної історії України.

Окрім практичного, дослідження цих проблем України й Волині зокрема становить і суто теоретичний інтерес. Вивчення колонізації цієї губернії як історико-економічного явища має беззаперечно важливе значення, оскільки дана наукова проблема належить до таких, котрі недостатньо висвітлені українською історичною наукою та потребують подальшого об'єктивного вивчення.

В другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. мало місце значне посилення наукового інтересу до внутрішніх проблем Російської імперії, зокрема й до Волині. Результатом стала поява статистичних збірників під авторством царських чиновників А.Забеліна¹, І.Толмачова, А.Вороніна, І.Рудченка², які займалися офіційною етнографічною роботою у Південно-Західному краї. Спільними рисами для відповідних досліджень того часу є їх описово-статистичний характер та відсутність достатнього економічного аналізу процесів колонізації.

Серед праць, котрі побачили світ на початку ХХ ст., можна відзначити „Переселение и колонизация” А.Кауфмана, „Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России” А.Клауса. Але ці та інші дослідження мають загальний характер, розглядають процес колонізації у зв'язку з формуванням території Російської імперії. Головну увагу тут присвячено „великоросійським” губерніям, натомість Волинь опинилася поза увагою дослідників.

Епізодичні дані про її заселення у руслі відтворення історії соціально-економічного розвитку регіону зустрічаємо в краєзнавчих працях радянських авторів Р.Оксенюка (1970 р.)³ і О.Михайлюка (1988 р.). Процес колонізації Волині чеськими переселенцями реконструйовано у дослідженнях Ж.Ковби⁴.

В умовах незалежності України посилюється інтерес до економічної історії держави, значно поживляються краєзнавчі дослідження. Зусиллями сучасних учених залучаються до наукового обігу раніше забуті архівні матеріали, поступово заповнюються прогалини у вітчизняній економічній історії, відновлюється правда про минуле українського села. Перекладено багато монографій зарубіжних учених, український читач одержав доступ до літератури діаспори. Соціально-економічна історія України отримала якісно нову інтерпретацію.

Більшість авторів, чий дослідження тією чи іншою мірою розкривають питання заселення Волині у ХІХ ст. (В.Надольська, М.Бармак⁵, М.Костюк⁶ та ін.), розглядають колонізацію в контексті національного розвитку регіону.

Неоціненний внесок у вивчення аграрних відносин у Правобережній Україні XIX – початку XX ст. здійснив французький історик Д. Бовуа⁷, який присвятив три монографії висвітленню особливостей міжетнічних відносин в аграрній сфері на землях Київської, Волинської й Подільської губерній.

Незважаючи на значну кількість наукової літератури, присвяченої різним аспектам минувшини Волині, можна з впевненістю сказати, що питання колонізаційних процесів у регіоні в досліджуваній період не знайшло поки що достатнього висвітлення в українській історичній науці.

Займаючись даною науковою проблематикою, ставимо перед собою наступні дослідницькі завдання у статті:

– Коротко відтворити основні етапи переселення іноземців на Волинь до середини XIX ст.

– Окреслити головні тенденції соціально-економічного розвитку губернії в середині того ж століття.

– Дослідити весь спектр причин колонізаційного буму на Волині, проаналізувати співвідношення економічних та політичних мотивів у протекціоністській політиці російського уряду щодо переселенців.

– Показати вплив подій міжнародного життя на хід колонізаційних процесів у регіоні.

Інтенсивне заселення етнічної території України іноземними поселенцями бере свій початок з другої половини XVIII ст. Не оминув цей процес і Волині, котра внаслідок другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Польщі ввійшла до складу Російської імперії. Спочатку процес переселення іноземців на землі краю мав стихійний характер. Проте невдовзі регіон став об'єктом активної колонізаційної політики царського уряду.

4 грудня 1762 р. Катериною II було видано маніфест, в якому селянство європейських країн запрошувалося до переселення у Російську імперію. Документ проголошував гарантії надання землі всім переселенцям й обіцяв „монаршую милость и благоволение”⁸. Даним маніфестом було започатковано державне регулювання переселення колоністів. Тому його часто називають „наріжним каменем” колонізації Російської імперії.

Наступного року вийшли указ про заснування канцелярії опіки переселенцями та царський маніфест про надання їм численних прав і пільг. Серед привілеїв, наданих колоністам (в основному німцям), найважливішими були: право самоврядування у колоніях; свобода віросповідання; звільнення від сплати податків на 10 років; свобода підприємництва та торгівлі; звільнення від рекрутської повинності⁹. Фактично політикою Катерини II було закладено підвалини подальшої широкої іноземної колонізації російських територій, у тому числі й Волині.

На початку XIX ст. переселення іноземних колоністів на українські землі набуває більш організованого характеру, зростає чисельність міграційного потоку. Прямуючи в Російську імперію, бажаючи заощадити кошти під час тривалої подорожі, значна кількість переселенців осідала на Волині – відносно малозаселеній і багатій родючими ґрунтами. Основну масу колоністів становили німецькі та чеські селяни. Однак внаслідок сприятливої урядової політики у край прямувала також польська та єврейська людність.

„Правила...” від 12 квітня 1804 р., а особливо царський указ від 25 серпня 1817 р. „Про дозвіл поміщикам і власникам земель приймати й виписувати іноземних колоністів для поселення їх на своїх землях”¹⁰ створили сприятливі

умови для переселення поляків та підданих інших держав зокрема у Волинську губернію. Оскільки німці, чехи і поляки були відомі своєю працьовитістю і прогресивними методами господарювання, то освоєння ними незаселених земель мало справити благотворний вплив на розвиток землеробства й промисловості. Щодо євреїв, то їхня поява на території Волині зумовлювалася входженням регіону до „смуги єврейської осілості”, формування основної території котрої тривало впродовж 1791–1835 рр. Євреям Російської імперії заборонялося проживати та володіти будь-яким майном поза межами „смуги”. Таким чином, уряд намагався позбавити купецтво внутрішніх, „великоросійських” губерній від конкуренції з боку єврейського населення¹¹.

В 1830–1860 рр. темпи руху колоністів у краї продовжують зростати. Важливу роль у цьому процесі відіграло польське повстання 1831 р., в котрому взяли активну участь поміщики з Волині. У відповідь російський уряд вжив репресивних заходів щодо них, посилив русифікацію регіону, на противагу домінуючому польському великому землеволодінню продовжував стимулюватися переселення німців на Волинь. Саме у той період у регіон переїхала значна частина німців – вихідців із польських земель. Оскільки вони не підтримували прагнення поляків до незалежності, то цим викликали масову неприязнь із боку останніх. Наприкінці другої третини XIX ст. міграційний потік на Волинь почали поповнювати також чеські переселенці. В 1859–1861 рр. вихідці із Зелева переїхали у край і там заснували два перші чеські селища – Погорільці й Підгайці в Дубенському повіті¹². Слідом за ними вирушили й інші родини. А. Забелін¹³ констатував, що на 1860 р. кількість колоній на Волині становила 139 поселень (11 424 особи).

В другій половині XIX століття переселення іноземців у регіон за своїми темпами набуло масового характеру. Щоб правильно зрозуміти внутрішньо-економічні причини і передумови, які детермінували подальше посилення народної й урядової колонізації Волинської губернії, звернемося до ситуації в аграрному секторі краю напередодні скасування кріпацтва. Волинь була досить відсталим сільськогосподарським регіоном з слабо розвинутою промисловістю. Соціально-економічний розвиток краю з кінця XVIII ст. проходив під впливом поширення російської системи господарювання. Основним засобом його стало нове аграрне законодавство, котре регулювало поземельні відносини і було покликане зберегти велике поміщицьке землеволодіння у регіоні та зміцнити кріпосницьку систему. Інвентарні правила 1847–1848 рр., які були покладені в основу аграрних відносин, не виправдали сподівань селянства. Ця реформа, хоча й проголошувала непорушність селянських наділів і регламентувала повинності кріпосних селян, на практиці призвела до погіршення їх становища на Волині¹⁴.

Незважаючи на русифікацію краю, домінуючі позиції в системі землеволодіння Волині продовжували займати польські поміщики. На 1861 р. 94,4 % маєтків губернії належали останнім, у них було зосереджено 93,6 % кріпаків¹⁵.

Хоча темпи соціально-економічного розвитку регіону були досить повільними, гальмувалися феодально-кріпосницькою системою господарювання, проте й тут неухильно поширювалися товарно-грошові відносини. В 1860 р. на Волині функціонувало 323 підприємства, на яких працювали понад 5 тис. робітників. Вони виготовляли продукції на 2420 тис. крб на рік¹⁶. Зростання обсягів промислового виробництва у свою чергу викликало значну інтенсифікацію торгівлі.

Серед губерній Правобережжя Волинь займала найбільшу за розмірами територію. Проте за густотою населення край значно поступався Київській та Подільській губерніям (на 1846 р. на Київщині – 36 чол., на Поділлі – 45 чол., а на Волині – лише 23 жителі на 1 кв. версту)¹⁷. Найменш заселеними були польські повіти губернії. Для підвищення рівня соціально-економічного розвитку регіону, ефективнішого використання його природних багатств, посилення контролю над прикордонною губернією необхідно було значне зростання чисельності жителів останньої. Природний приріст населення не міг забезпечити швидке збільшення демографічних показників. І тому шлях до збільшення кількості народонаселення Волині російський уряд вбачав в посиленні притоку іноземних поселенців.

Оскільки німецькі й чеські селяни славилися своєю працьовитістю, прогресивними методами ведення господарства, вирощуванням кращих сортів сільськогосподарських культур і високою продуктивністю тваринництва, то царські чиновники сподівалися, що аграрна колонізація Волині ними позитивно вплине на економічну ситуацію у краї. Передбачалося також, що місцеве населення швидко перейме та запроваджуватиме в своїх господарствах передовий досвід господарювання колоністів¹⁸. За словами відомого дослідника колонізації К.Ліндемана, російський уряд прийшов до висновку „...про бажаність створення колоній культурних сільських господарств у місцевостях на окраїнах Росії, ...якнайшвидшого оточення їх поселеннями землеробів, котрі разом з тим могли б показати прикладі ефективного господарювання місцевому населенню”¹⁹.

Своєрідним локомотивом колонізаційного руху стали економічні реформи 1860-х рр., у першу чергу – скасування кріпацтва в Російській імперії. Звільнення селян від кріпосної залежності, хоча й мало грабіжницький характер, проте фактично позбавило поміщиків „дармової” робочої сили. Маєтки волинських магнатів залихоманило від нестачі робочих рук.

Розуміючи безперспективність ситуації, втомлені перманентною ворожнечею із селянами (під час введення уставних грамот із жовтня 1861 р. по січень 1863 р. на Волині відбулося близько 100 їх виступів, у яких взяли участь 61 350 чол. зі 106 сіл)²⁰, поміщики почали запрошувати в свої маєтки чеських, словацьких і німецьких селян. Працьовиті іноземці-католики мали відчутно підняти продуктивність праці у маєтках, стати альтернативою „відсталості, непокірності та „еретицтва” православних”²¹.

Ще серйозніші наслідки для великих землевласників Волинської губернії викликало польське повстання 1863 р. Як зазначалося вище, абсолютну більшість їх на Волині становили польські поміщики. Вони не тільки взяли активну участь у боротьбі за реанімацію Речі Посполитої в кордонах 1772 р., а й зуміли організувати в ряді повітів (Житомирському, Володимирському, Острозькому та ін.) повстанські загони з польського й українського населення²².

За декілька місяців повстання було придушене урядовими військами, значну частину учасників останнього заарештовано. Після його поразки російський уряд, як і після повстання 1831 р., відновив законодавчу кампанію по витісненню польського населення з регіону. Маєтки багатьох учасників повстання конфісковувалися, найактивніші поміщики були заслані в Сибір.

Конфіскація польських маєтностей викликала гостру господарську кризу на Волині. Значна кількість земель залишилася без власників, у державну казну перестали надходити отримувані раніше податки.

Така ситуація змусила власників уцілілих маєтків поспішно продувати свої

володіння. Проте особливого попиту на землю не було. Незважаючи на земельний голод, українські селяни не мали можливості купувати поміщицькі землі, оскільки мусили виплачувати грабіжницькі викупні платежі після реалізації реформи 1861 р. Майже не було претендентів на волинську землю й серед російського дворянства, котре було налякане подіями недавнього повстання. Ще більше звузили коло бажаючих придбати землю на Волині „Правила відносно придбання в дев'яти західних губерніях ... земельної власності, поза містами та містечками розташованої”, від 10 грудня 1865 р., які позбавили осіб польського походження права купувати землю у регіоні „до остаточного влаштування Західного краю шляхом достатнього посилення в ньому числа російських землевласників...”²³. Відсутність реальних покупців призвела до знецінення земельного фонду Волині.

Йдучи назустріч великим землевласникам, російський уряд вдався до подальшого нормативного стимулювання заселення Волині іноземними колоністами. Закон від 19 лютого 1861 р. дозволив оренду поміщицьких земель усім бажаючим, зокрема і підданам інших держав. Положення даного законодавчого акту також продовжили термін оренди до 36 років²⁴. 18 грудня 1861 р. було прийнято „Правила для іноземних робітників, котрі поселилися у межах Російської імперії”²⁵, що стали правовою основою подальшої колонізації. Вони надавали значні пільги для переселенців: емігранти з Європи звільнялися від обов'язку нести військову службу в лавах російської армії; отримали можливість купувати дешево землю; могли вільно займатися підприємництвом та торгівлею; тимчасово звільнялися від сплати податків у державну казну (на 5 років). Також колоністи отримали право на власне самоврядування, свободу релігії й національну освіту.

Надаючи пільги іноземним колоністам, уряд Росії переслідував також чітко визначені політичні цілі. З цього приводу царський чиновник І. Рудченко писав: „Визнаючи переселення корисним в економічному відношенні, уряд особливо розраховував на силу цього елемента, який повинен сприяти послабленню політизації та католицизму у краї”²⁶.

Природно, що такі економічні та політичні умови колонізації не могли не приваблювати іноземців. Наявність великої кількості дешевої землі особливо приваблювала чеських і німецьких колоністів, котрі були лояльними до аграрної політики царизму. В одному з номерів „Волинских епархиальных ведомостей” знаходимо інформацію про те, що 1 десятина землі у губернії коштувала на той час від 30 до 80 крб, тоді як у Чехії її вартість була в 10 разів вищою²⁷.

Не останню роль у тому, що Волинь імпонувала іноземним поселенцям було її географічне розташування та природно-кліматичні умови. Землі Російської імперії, а особливо прикордонної Волинської губернії були набагато ближчими й доступнішими, ніж заокеанська Америка, куди теж був спрямований значний міграційний потік з Європи. Більшість німецьких колоністів, яка емігрувала на Волинь, були вихідцями з Польщі (Привіслянського краю), лише незначна частина були жителями Австрії, Пруссії та Галичини²⁸. Перші чеські переселенці теж переїхали у регіон із Царства Польського. В 70-х рр. XIX ст. після утворення Австро-Угорщини сюди попрямували емігранти безпосередньо з Чехії, але селилися вони окремо від польських чехів.

Як й у попередні періоди трудової міграції в Російську імперію, шлях переселенців у країну лежав через територію Волині. Значна їх частина осіла господарювати на волинській землі. Помірний, сприятливий для господарської діяльності клімат краю був схожий і навіть дещо кращий від відповідних умов Польщі,

Німеччини та Чехії. Великі масиви дешевої необробленої землі (лісова місцевість і болота), котрі переважали в північних повітах Волині, при тривалій дбалій обробці могли забезпечувати цілком пристойні врожаї й корм для домашніх тварин.

Сприятливою для нарощування темпів колонізації виявилась і ситуація на міжнародній арені. У середині XIX ст. в Німеччині тривав період політичної роздробленості. Країна була ослаблена внутрішніми чварами між володарями окремих князівств та герцогств. Політичні й економічні складності, до яких додалися утиски з боку місцевого родовитого дворянства, важким тягарем лягали на плечі простого народу. Не дивно, що таке становище змусило багатьох німецьких селян та ремісників емігрувати за межі батьківщини, зокрема і на землі Волині. Не кращими були й умови життя незаможного населення у Пруссії. Аграрна реформа перетворила місцеве селянство в малоземельне та безземельне. Понад 80 % селянських господарств Східної Пруссії у результаті реформи почали належати до розряду дрібних. Часто вони не витримували конкуренції з власниками великих наділів і розорювалися²⁹. Виходом для збіднілих пруських селян стала еміграція до Польщі, а звідти на територію Волині.

За даними М.Костюка³⁰, під час повстання 1863 р. німецькі жителі Царства Польського не бажали брати участь у відновленні незалежної Речі Посполитої та заявили про своє вірогідданство Олександрові II. Зацікавлений у послабленні позицій поляків та в подальшій іноземній колонізації, російський уряд, як і 30 років тому, сприяв переселенню німців до Волинської губернії. Вони отримали землі, конфісковані в польських поміщиків – Й.Стерського, П.Бродовича й ін.³¹ Ще більшого розмаху набрала еміграція у регіон після відміни у Царстві Польському пільгового режиму для іноземних колоністів (1867 р.)³².

Значна кількість німців емігрувала на Волинь внаслідок релігійних переслідувань. Це були представники протестантської секти менонітів, яких католицька церква проголосила єретиками. Пруський уряд змушував останніх відбувати військову службу, що суперечило їхнім релігійним переконанням. Тому з початку XIX ст. німецькі та голландські меноніти переселилися до Російської імперії й зокрема на землі Волинської губернії, де отримували кращі умови для життєдіяльності та звільнялися від служби в армії. На 1870 р. у Російській імперії налічувалося близько 100 тис. менонітів³³.

Проте вже в 1870-х рр. через перегляд царським урядом політики щодо іноземних переселенців еміграція менонітів на Волинь згортається. Більшість їх покидає Південно – Західний край і у пошуках кращого життя прямує до Канади³⁴.

Які мотиви спонукали чехів покидати обжиті рідні місця й переселитися на землі Російської імперії? Буржуазна революція 1848 р. прискорила розвиток ринкових відносин в економіці. У другій половині XIX ст. Чехія була головним виробником сталі, чавуну та єдиним районом добування коксівного вугілля в Австрійській імперії. Водночас понад 30 % чеських селян були батраками і сільськогосподарськими робітниками³⁵. Непомірні податки призводили до пауперизації багатьох селянських родин. Значно загострилося також національне питання. В 1867 р. було створено державу Австро-Угорщину, що означало кінець надіям чеської буржуазії на автономію.

В другій половині XIX ст. у Росії посилювалися слов'янофільські тенденції. Зважаючи на це, чеська верхівка звернулася до російського уряду, розраховуючи на допомогу в національній боротьбі. Після 1867 р. у краї виникає рух за переселення в Росію, зокрема й на Волинь³⁶. Початок масової чеської еміграції в останню пов'язують з іменем Франтішека Пршібила, котрий працював агентом у

Варшавській конторі по продажу маєтків на Правобережній Україні. Побувавши на Волині та побачивши переселення туди німецьких колоністів на дешеву і родючу землю, він повертається до Чехії й розпочинає агітацію за переселення місцевих селян у регіон. У травні 1868 р. Ф.Пршібил у супроводі 14-ти чехів прибуває на Волинь та купив тут ряд маєтків у Дубенському повіті³⁷. Слідом за ними сюди вирушили інші селяни. В Празі у 1874 р. було створено спеціальний комітет на чолі з агрономом Ф.Доубравою, який займався їх переселенням. Сприяння цьому процесу мало місце і з боку „Товариства для торгових зносин Чехії з Росією”³⁸.

Керуючись необхідністю продажу поміщицьких земель, витіснення польсько-католицького елементу з губернії та переконавшись у працьовитості й толерантності колоністів з Чехії до політики царизму, Олександр II 10 червня 1870 р. затвердив постанову Комітету міністрів „Про поселення чехів на Волині”. Цей документ дозволив їм спрощену процедуру прийняття російського підданства, звільняв від рекрутської повинності та сплати податків (на 5 років). Вони також отримали свободу віросповідання³⁹.

Такі сприятливі умови для заселення Волині іноземцями швидко принесли свої плоди. Як свідчать архівні матеріали, в 1882 р. у краї налічувалося 87 тис. колоністів, котрі володіли майже 400 тис. десятинами землі. В 80-х рр. динаміка приросту переселенців продовжувала зростати: у 1890 р. їх кількість зросла в 2,3 раза і становила вже 200 924 осіб⁴⁰. У той же час на Поділлі їх мешкало тільки 12 474 чол., а на Київщині – ще менше⁴¹.

Слід зазначити, що переселенські національні меншини на Волині, поява яких посилилася в другій половині XIX ст., репрезентували не лише німці й чехи. Входження Волині до „смуги єврейської осілости” зумовило постійне зростання кількості цього населення в етнічній палітрі губернії з кінця XVIII ст. Офіційні цифри збільшення чисельності євреїв на Волині мають наступний вигляд: 1797 р. – тут проживало їх 14 265 чол., 1847 р. – 174 457, 1866 р. – 194 803, 1886 р. – 300 862, 1897 р. – 394 774 осіб⁴². Як бачимо, за 50 років, із 1847 по 1897 р., чисельність єврейської общини у регіоні зросла майже в 2,5 раза (і це незважаючи на постійні законодавчі обмеження та неприязнь з боку місцевого населення). Євреї грали провідну роль у торгівлі, промисловості й орендували значну кількість земельного фонду Волинської губернії. Тому останні були незамінною ланкою економічного життя краю. Особливо в співпраці з ними були зацікавлені польські землевласники. Євреї часто виступали орендарями їхніх маєтків й посередниками при багатьох торговельних операціях.

Даніель Бовуа наводить рядки з популярного англійського журналу: „По всьому південному заході Росії та у Польщі майже неможливо укласти яку-небудь угоду без залучення єврейського, як тут кажуть, „фактора” (посередника). ... Він часто виявляється корисним, проте це дуже неприємний персонаж, котрий значною мірою сприяє непопулярності своєї раси”⁴³. Хоча серед єврейського населення була й велика кількість трудівників, які перебували за межею бідності, активність заможної частини його викликала задрість у польських і російських землевласників та ненависть з боку українських селян, в очах котрих вона була підлим визискувачем і винуватцем усіх їхніх бід.

На відміну від євреїв, значно кращі умови для існування отримували на Волині росіяни. Після скасування кріпацтва польського повстання 1863 р. російський уряд був зацікавлений у подальшому збільшенні їх земель на Правобережжі, зокрема у Волинській губернії. Це зумовило посилення русифікаторської

політики в краї. 23 липня 1865 р. цар затвердив розроблену Комітетом міністрів „Інструкцію про порядок продажу казенних земель у західних губерніях особам російського походження, які служать у цьому краї чи бажають там оселитись на постійне проживання”⁴⁴. Дана інструкція дозволяла росіянам, котрі перебували на службі в Південно-Західному краї, а також тим, які були викликані туди у період другого польського повстання (1863 р.) та всім іншим особам російського походження, котрі успішно несли державну службу, купувати земельні ділянки від 300 до 1000 десятин (в окремих випадках і більші) на пільгових умовах й оселятися на постійне проживання у губерніях Правобережної України. Покупці даних земель виплачували їхню вартість упродовж 20 років, були звільнені від внесення завдатку і сплати відсотків⁴⁵. У 1867 р. право на купівлю земельних ділянок отримали зокрема сільські вчителі та волосні писарі російського походження⁴⁶.

Щоправда, російські поміщики їхали на Волинь неохоче, віддаючи перевагу здачі своїх маєтків в оренду посередникам-євреям. Причинами цього були економічна відсталість регіону й повсюдна присутність тут польського, часто ворожого елемента. Та все ж, питома вага росіян серед населення Волинської губернії (особливо у міських центрах) поступово зростала. Провівши підрахунки на основі даних першого загального перепису населення Російської імперії 1897 р., отримуємо наступні цифри: на кінець XIX ст. Волинь заселяли 104 632 росіян, що становило 3,5 % всього населення⁴⁷. В містах і містечках регіону проживали 44 тис. осіб російського походження – 18,9 % усіх їх мешканців⁴⁸.

Отже, у другій половині XIX ст. в краї мав місце потужний сплеск переселенського руху, який не мав аналогів на інших територіях Російської імперії. Висока динаміка колонізації стала можливою завдяки становленню сприятливих економічних та політичних умов для розгортання іноземної міграції до регіону. Резюмуючи причини й передумови, котрі привели до стрімкого посилення переселенського руху, підкреслимо, що значне зростання масштабів і темпів колонізації у Волині було викликане не лише причинами економічного характеру і в даному разі маємо справу з цілим комплексним рядом взаємопов'язаних внутрішньо- й зовнішньоекономічних, політичних, релігійних та соціально-психологічних причин і факторів, які викликали масове заселення Волині навіть після згорання протекціоністської політики російського уряду щодо іноземних колоністів у кінці XIX ст.

Окреслимо коротко найголовніші причини посилення колонізаційного руху на Волині в другій половині згаданого століття:

Причини власне колонізації:

- скасування кріпацтва, що викликало нестачу робочої сили в господарствах волинських поміщиків;
 - зацікавленість великих землевласників у продажу й здачі в оренду своїх маєтків;
 - невисокий рівень заселеності та близькість території Волині до ареалів проживання переселенців;
 - сприятливі природно-кліматичні умови для господарювання колоністів;
 - наявність великої кількості дешевої землі в губернії;
 - надання російським урядом широких пільг для переселенців;
 - погіршення становища селян у Царстві Польському, Чехії й Німеччині;
- Причини стимулювання колонізації урядом:
- необхідність прискорення темпів економічного розвитку Волині;

– бажання послабити позиції польсько-католицького елемента у регіоні;
 – прагнення посилити контроль над прикордонною губернією та отримати в колоністах надійну економічну і політичну опору для уряду.

-
- ¹ *Забелин А.* Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. – К., 1887. – Ч.1. – 365 с.
- ² *Рудченко И.* Записка о землевладении в Юго-Западном крае – К., 1882. – 180 с.
- ³ *Оксенюк Р.* Нариси історії Волині. Соціально-економічний розвиток, революційний та національно-визвольний рух трудящих (1861–1939). – Л., 1970. – 276 с.
- ⁴ *Ковба Ж.* З історії чеської еміграції на Україні // Українське слов'янознавство. Історія зарубіжних слов'ян. Вип.1. – Л., 1970. – С. 121-129.
- ⁵ *Бармак М.* Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796 – 1914 рр.). – Тернопіль, 1999. – 206 с.
- ⁶ *Костюк М.* Німецькі колонії на Волині (XIX – поч. XX ст.). – Тернопіль, 2003. – 381 с.
- ⁷ *Бовуа Д.* Битва за землю в Україні 1863–1914 рр. Поляки в соціально-етнічних конфліктах. К., – 1998. – 334 с.
- ⁸ *Бармак М.* Вказ. праця. – С. 21.
- ⁹ Там само. – С. 21.
- ¹⁰ Державний архів Житомирської області. – Ф.70. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.2–10.
- ¹¹ *Іващенко О., Поліщук Ю.* Євреї Волині (кінець XVIII – початок XX століття). – Житомир, 1998. – 192 с.
- ¹² *Ковба Ж.* Вказана праця. – С. 121.
- ¹³ *Забелин А.* Указ. соч. – С. 166.
- ¹⁴ *Олешко П.* Еволюція землеволодіння на Волині – друга половина XIX – початок XX ст. / Дис. канд.іст.наук – Луцьк, 2001. – С. 32.
- ¹⁵ *Оксенюк Р.* Вказ. праця. – С. 19.
- ¹⁶ Там само. – С. 7.
- ¹⁷ *Теличук П., Паламарчук В.* Особливості сільськогосподарської економіки Правобережної України напередодні реформи 1861 року // Велика Волинь: минуле і сучасне. Тези міжнародної науково-красназничої конференції. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка. – 1994. – С. 131.
- ¹⁸ *Забелин А.* Указ. соч. – С. 178.
- ¹⁹ *Линдеман К.* Законы 2 февраля и 13 декабря 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России) и их влияние на экономическое состояние Южной России. – Москва, 1916. – С. 121.
- ²⁰ *Оксенюк Р.* Вказ. праця. – С. 13.
- ²¹ *Бовуа Д.* Вказ. праця. – С. 291.
- ²² *Оксенюк Р.* Вказ. праця. – С. 15-16.
- ²³ *Громачевский С.* Ограничительные законы по землевладению в западном крае: с историческим обзором их, законодательными мотивами и разъяснениями. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 3.
- ²⁴ Свод законов Российской империи. 2-е изд. – Кн. 3. – Т. X – XIII. – Санкт-Петербург, 1913. – С. 217.
- ²⁵ Там же. – С. 504–509.
- ²⁶ *Рудченко И.* Указ. соч. – К., 1882. – С. 159.
- ²⁷ Волыньские епархиальные ведомости. – 1894. – № 9. – С. 268.
- ²⁸ *Костюк М.* Вказ. праця. – С. 32.
- ²⁹ Там само. – С. 39.

- 30 Там само. – С. 42.
- 31 Там само. – С. 43.
- 32 *Забелин А.* Указ. соч. – С. 166.
- 33 *Бармак М.* Вказ. праця. – С. 22.
- 34 Там само. – С. 55.
- 35 *Ковба Ж.* Вказ. праця. – С. 122.
- 36 Там само. – С. 123.
- 37 ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.317. – Спр.32. – Ч.3. – Арк.4.
- 38 *Ковба Ж.* Вказ. праця. – С. 127–128.
- 39 ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.318. – Спр.149. – Арк.10.
- 40 Там само. – Оп.618. – Спр.261. – Арк.112.
- 41 *Бовуа Д.* Вказ. праця. – С. 294.
- 42 *Іващенко О., Поліщук Ю.* Вказ. праця. – С. 14.
- 43 *Бовуа Д.* Вказ. праця. – С. 297.
- 44 *Громачевский С.* Указ. соч. – С. 6.
- 45 Там же. – С. 6-7.
- 46 Там же. – С. 11.
- 47 Первая всеобщая перепись населения Российской империи. – Т. VIII. Волынская губерния. – Санкт-Петербург, 1904. – С. 172,180.
- 48 Там же. – С. 180.